

HARRAN'IN HANBELÎ MEZHEBİNİN GELİŞİMİNE KATKISI

Bekir KARADAĞ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 22 Eylül 2018, **Kabul Tarihi:** 28 Mart 2019, **Yayın Tarihi:** 29 Mart 2019, **Atıf:** Karadağ, Bekir. "Harran'ın Hanbelî Mezhebinin Gelişimine Katkısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019): 167-189.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 22 September 2018, **Accepted:** 28 March 2019, **Published:** 29 March 2019, **Cite as:** Karadağ, Bekir. "Contribution's Harran on Development of Hanbalî School". *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 19/1 (March 2019): 167-189.

Öz

Bu makalede günümüzde Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe olan Harran'ın Hanbelî mezhebinin gelişimine yaptığı katkı ele alınmıştır. İslamiyet öncesi dönemlerde önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Harran, bu özelliğini Müslümanların eline geçmesinden sonra da devam etmiştir. İslami ilimlerde birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunan Harran, İslam hukuk tarihinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Harranlı fakihler, dört Sünnî mezhep içerisinde önemli bir konumda bulunmakla beraber en fazla Hanbelî mezhebine katkıda bulunmuşlardır. Telif, eğitim faaliyeti ve kadılık görevi gibi etkilerle Hanbelî mezhebinde adından söz ettiren Harranlı Hanbelî fakihler, özellikle mezhebin istikrar bulduğu ve yayıldığı dönemde etkin olmuşlardır. Harran'da Hanbelî mezhebinin yayılışının hicri V. Yüzyıl başlarında Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed ez-Zeydî ile başladığı kabul edilse de bu yayılmanın daha erken tarihlerde başladığını söylemek mümkündür. Hanbelî mezhebinin ilk merkezi olan Bağdat'a yakınlığından dolayı Harran, ilk dönemlerden itibaren Irak, Bilâd-ı Şam, Mısır ve Cezîratu'l-Arab gibi bölgelerle beraber mezhebin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hanbelî

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı / Assistant Professor, University Muş Alparslan, Faculty of Islamic sciences Department of Islamic Law, Muş Turkey, b.karadag63@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-4317-1478>

mezhebinin Harran'a yayılışında şehrin ilmi alt yapısının uygunluğu, öğrenci faaliyetleri ve kadı atamaları gibi etkenler rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanbelî Mezhebi, Harran, Bağdat, Kadılık.

Contribution's Harran on Development of Hanbalî School

Abstract

In this article, the contribution of Harran, where a district affiliated to Şanlıurfa, to the development of Hanbalî School has been discussed. Harran, one of the leading science and culture centers in the pre-Islamic era, continued to be a leading center even after it went under the rule of the Muslims. Having contributed to the growth of many scholars in Islamic sciences, Harran was an important place in Islamic law history. Harranian jurists were in an important position within the four Sunnî sects, but they contributed most to the Hanbalî sect. Harranian Hanbalite jurists, who were mentioned by their influences such as copyright, educational activities and the duty of judgeship, were active especially while the sect was being stable and spread. In Harran, although it is accepted that the expansion of the Hanbalî sect began with at the beginning of V. century AH with Abu al- Qasim Ali b. Muhammad al-Zaydî, it is possible to say that this spread began earlier. Due to its proximity to Baghdad, the first center of the Hanbalî sect, Harran has become one of the major centers of sectarianism along with the regions such as Iraq, Levant, Egypt and Jazîrat al-'Arab from the earliest times. The appropriateness of the city's scientific background, factors such as student activities and judge assignment has played an important role on spreading Hanbalî sect in Harran.

Keywords: İslamic Law, Hanbalî School, Harran, Baghdad, Judgeship.

Giriş

Kuruluş tarihi hakkında farklı görüşlerin bulunduğu Harran, Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde İyâz b. Ganem (ö. 20/641) tarafından fethedildikten sonra Cezire bölgesine dâhil edilmiş; Urfa, Suruç ve Rakka'nın bulunduğu Diyar-ı Mudar'ın merkezi olmuştur.¹ İslam'dan önceki devirlerden itibaren ilim merkezi olma özelliği, Müslümanların eline geçmesinden sonra da devam etmiştir. Bundan dolayı Harran, tarih boyunca hem Müslüman hem de gayri Müslim birçok ilim adamının yetişmesine ev sahipliği yapmıştır.² Harran'ın ilk dönemlerden itibaren yetişmesinde öncülük ettiği Müslüman âlimler, fen bilimlerinin yanı sıra İslami ilimlerde de mesai harcamışlardır. İslami ilimlerin birçoğunda çeşitli eserler telif

¹ Bk. İzzuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. İbrahim İbn Şeddâd, *el-A'lâk'u'l-hatîra fî zikri umerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîra*, thk. Yahya Zekerîya 'Abbâre (Dimaşk: Menşûrâtu Vizâretu's-Sekâfe, 1991), 3: 6.

² Bk. Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA* (İstanbul: TDV Yay, 1997), 16: 239-240

eden bu âlimlerin en fazla çaba gösterdikleri ilim dallarının başında fıkıh ilmi gelmektedir. Bundan dolayı tabakât eserlerinde birçok fakih, *Harrânî* nisbesiyle anılmaktadır. Harran'a nisbet edilen fakihlerden bazıları Harran doğumlu olup daha sonra başka bölgelere yerleşirken bazıları da sonradan Harran'a gelip yerleşmiştir. Çok sayıda fakihin herhangi bir şekilde Harran ile ilişkilendirilmesi, söz konusu şehrin fıkıh tarihinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada Harran'ın Hanbelî mezhebinin gelişimine yaptığı katkı başta olmak üzere fıkıh/İslam hukuk tarihindeki önemi ortaya konmaya çalışacaktır. Harran'ın fıkıh tarihindeki rolünün ortaya konması, fıkıh tarihi çalışmalarına katkı sunacaktır.

1. İslam Hukuk Tarihinde Harran'ın Önemi

Harran'ın fıkıh tarihindeki rolü ve önemi, buradan yetişen fakihlerin sayısı ve bu fakihlerin niteliğiyle doğrudan ilgilidir. Harran'da yetişmiş ilim adamlarının önemli bir kısmı fıkıh ilmiyle iştigal etmiş ve bunlar müntesip oldukları mezheplere çok önemli katkılar sunmuşlardır. Fıkıh alanında eser telif eden Harranlı fakihler göz önünde bulundurulsa dahi bunların hatırı sayılır derecede olduğu anlaşılacaktır. Esed b. Furat (ö. 213/828), Ebü'l-Ferec (ö. 634/1236), Ebü'l -Abbâs es-Serûcî (ö. 710/131) ve Takiyyuddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328) başta olmak üzere İbn Teymiyye ailesi bunlardan sadece bir kaçıdır.

Aşağıda ifade edeceğimiz üzere Harranlı fakihler en çok Hanbelî mezhebine katkı sağlamışlardır. Bunun yanında hemen hemen her mezhepte Harran ile irtibatlı olan fakihler bulunmaktadır. Örneğin, önemli Maliki âlimlerinden biri olan Esed b. Furat'ın aslen Harranlı olduğu bilinmektedir.³ Esed b. Furat, İmam Malik'ten (ö. 179/795) ders aldıktan sonra Irak'a geçip İmam Muhammed'den (ö. 189/805) fıkıh eğitimi almıştır. Ardından İmam Malik'in görüşlerini şu an elimizde olmayan *el-Esedîye* adlı bir eserde toplamıştır. Sahnûn da bu eseri İmam Malik'in öğrencisi İbn Kasım'a (ö.

³ Farklı görüşler olsa da Esed b. Furat'ın Harranlı olduğuna dair görüş yaygındır. Bk. Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. Abdulkadir es-Sahrâvî (Mağrib: Matbaatü'l-Fudâle/el-Muhammediyye, 1966-1970), 3: 291, 309; Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kahire Dârü't-Turâs, Ty), 1: 306; Cengiz Kallek, "Esed b. Furat", *DîA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 367.

191/806) arz etmiş ve söz konusu eseri ayıklayarak *Müdevvene* adlı eseri meydana getirmiştir. Bunun da ötesinde Esed b. Furat Endülüs ve Kuzey Afrika'da Maliki mezhebinin yayılmasında oldukça etkin olmuştur. Dahası başka bir görüşe göre Hanefi mezhebinin Kuzey Afrika ve Endülüs'e yayılmasında da etkili olmuştur.⁴

Önemli Hanefi fakihlerden biri olan Ebü'l-Abbâs es-Serûcî, aslen Şanlıurfa'nın Suruç ilçesine bağlı Besüne beldesinde doğmuş olmakla birlikte Harran'da eğitim almıştır. Serûcî, Suruç'un o dönemlerde Harran'da etkin olan Hanbelîlerin etkisinde olması ve Harran'da eğitim almasından dolayı ilk yıllarda Hanbelî mezhebine mensup iken sonraki dönemde Hanefi mezhebine geçmiş ve önemli Hanefi fakihlerinden biri olmuştur. Serûcî, önemli muhaddis Hanefi fakihlerinden İbn Türkmânî (ö. 750/1349), İbn Balaban (ö. 739/1339), Zeylaî (ö. 762/1360) ve Abdulkadir Kuraşî (ö. 775/1373) gibi hadisçi Hanefi fakihlere hocalık da yapmıştır.⁵ Dolayısıyla Serûcî, özellikle Memlûkler döneminde etkili olan Mısır Hanefiliği diye isimlendirebileceğimiz hadis merkezli fıkıh düşüncesinin ortaya çıkmasında öncü rol oynayan fakihlerden biri olduğu söylenebilir.

Tarih eserlerinde Harranlı bazı Şafîî fakihlerden de bahsedilmektedir. Örneğin, İbn Salâh'ın (ö. 643/1245) talebelerinden h. 662 yılında vefat eden Muhammed b. Hamdân b. Cerrâh Harranlı Şafîî bir fakihtir.⁶ Aynı şekilde Harrânî olarak nitelendirilen Şafîî fakihlerinden biri de h. 740'ta vefat eden Cemâluddîn Abdulkâhîr Abdulvâhid'dir.⁷ H. 806 yılında vefat eden Şafîî fakih Şemsuddîn Muhammed b. Selmân b. Abdullah'ın da Harranlı olduğu belirtil-

⁴ Bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târîhi'l-Arab ve'l-berber ve men 'âsarâhum min zevi's-sultânî'l-ekber*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988/1408), 569; İhsân Abbâs, *el-Arab fi Sakaliyya* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1975), 96. Ayrıca bk. Ali b. Muhammed b. Saîd Zehrânî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Sikkâliyyetü'l-İslâmiyye (212-484 H/826-1091 M)* (Mekke: Câmî'atu Ümmi'l-Kurâ, 1996/1417), 135-137; Hasan Hüsnî b. Sâlih b. Abdülvehhâb b. Yûsuf, *el-İmâm el-Mâzirî* (Tunus: Dâru'l-Kütübî's-Şariyye, Ty), 20-22; Muhammed Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskiöğlü (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 484; Muhammed Ebu Zehra, *İslamda siyasi, itikadî ve fikhî mezhepler tarihi* (İstanbul: Birim Yayınları, 1993), 422; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 6.

⁵ Bk. Ahmet Özel, "Serûcî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 573.

⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-âlâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1413/1993), 49: 111.

⁷ Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad-Dâru'l-Kütüb, 1929), 9: 325.

mektedir.⁸ Harranlı Şafîilerin belki de en tanınmış Şemsuddîn el-Harrânî olarak bilinen Abdülhak b. Sadullah b. Abdulahad b. Bu-hayh'tır. Sakin ve dindar olan bu fakih Şafîî mezhebini benimsemiştir. Şemsuddîn, 735 yılının cemâziyelevvel ayında vefat etmiştir.⁹

Verdiğimiz bu örneklerden sonra Harranlı fakihlerin farklı tonlarda da olsa dört Sünnî mezhebin de gelişimine katkıda bulunduğunu söylemek çok da iddialı bir ifade olmayacaktır. Dolayısıyla Harran'ın fıkıh/İslam hukuk tarihinde çok önemli bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkündür.

2. Harran'ın Hanbelî Mezhebindeki Önemi

Harran, Selçukluların şehre hâkim olmasından sonra imar faaliyetlerine ağırlık vermesiyle beraber Hanbelî mezhebinin en önemli merkezlerinden biri olmayı başarmıştır.¹⁰ Fakat şehir, bu hususta zirve noktasını Eyyûbîler döneminde yaşamıştır. Bu dönemde şehrin refah seviyesi artmış ve Cezire bölgesinin merkezi olmuştur. Bu dönemde bütün İslam dünyasında olduğu gibi Harran'da da medreseler, ilim dünyasına damgasını vurmuştur. Bundan dolayı diğer ilimlerden daha çok temel İslami ilimler alanında önemli âlimler yetişmiştir. Bu âlimler genellikle dört Sünnî mezhepten biri olan Hanbelî mezhebine mensup olduklarından dolayı Harran'ın bu dönemi, Hanbelîlerin hâkimiyet dönemi olmuştur. Böylelikle bu devirde Harran, Hanbelî mezhebinin en kuzeydeki merkezi olma hüviyetini kazanmıştır.¹¹

Hanbelî mezhebinin tarihi hakkında inceleme yapan araştırmacılar, mezhep tarihini genelde 1. Kuruluş dönemi, 2. Nakil ve gelişme/büyüme dönemi, 3. Yayılma ve istikrar bulduğu dönem olmak üzere üç dönem halinde incelerler. Mezhebin "yayılma ve istikrar dönemi" anlatılırken beş şehrin/bölge ismi öne çıkmaktadır. Bu şehir/bölgeler; Irak, Bilâd-ı Şam, Mısır ve Cezîratu'l-Arab ve Har-

⁸ Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb ft ahbari men zeheb*, thk. Mahmud Arnavut (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 9: 94.

⁹ Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Ez-Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyüh*, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle (Taif: Mektebetu's-Sadîk, 1408/1988), 1: 344-345. Ayrıca bk. Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *A'yanü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, thk. Ali Ebü Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebü Amse, Muhammed Mev'ud (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1418/1988), 3: 10.

¹⁰ Ramazan Şeşen, *Harran tarihi* (Ankara: TDV, 1993), s. 85; Şeşen, "Harran", 16: 239-240.

¹¹ Bk. Şeşen, *Harran tarihi*, 85.

ran'dır.¹² Bu bağlamda Hanbelî mezhebine damga vuran Harranlı birçok muhaddis ve fakih, özellikle mezhebin intişar ettiği dönemde etkin rol oynamıştır. Böylelikle yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Harranlı âlimlerin gelişimine en fazla katkıda buldukları Sünnî mezhebin Hanbelî mezhebi olduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Önde Gelen Harranlı Hanbelî Fakihler

Harran, yetiştirdiği birçok fakih ile Hanbelî mezhebinde adından söz ettirmiştir. Hanbelî tabakât eserlerine bakıldığında bu durum daha da net bir şekilde görülmektedir. 552 adet Hanbelî âlimin hayatının anlatıldığı İbn Receb'in (ö. 795/1393) *Kitâbu'z-zeyl ala tabakâti'l-Hanâbile*¹³ adlı eserinde Harrânî nisbesiyle anılan birçok fakihten bahsedilmektedir. Aynı şekilde İbn Müflih'in (ö. 884/1479), *el-Maksadu'l-erşed* isimli eserinde birçok Harranlı fakihin ismi geçmektedir.¹⁴ Bu fakihler, telif, eğitim ve yargı gibi alanlarda mezhebin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Meselenin vu zuha kavuşması namına çalışmanın amacına bağlı olarak Hanbelî mezhebine katkı sunduklarını düşündüğümüz bazı önemli Harranlı Hanbelî fakihini hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

1. Ebü'l -Kasım (ö. 433/1042)

Asıl ismi, Ali b. Ahmed b. Ali el-Alevî el-Hüseynî ez-Zeydî el-Harrânî'dir. Fıkıhçılığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan bu âlimin Hanbelî mezhebine mensup olduğu ifade edilmektedir. Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmayan Ebü'l-Kâsım'ın salih ve rabbânî bir şahsiyet olduğu belirtilmektedir. Hanbelî olarak zikredilen ilk âlimlerin başında gelen Ebü'l-Kâsım h. 433 yılının şevval ayında vefat etmiştir.¹⁵ Ebü'l-Kâsım, Hanbelî talebelerin¹⁶ yetişmesinde rol alarak mezhebin gelişimine katkıda bulunmuştur.

¹² Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî fi târihihi ve sumâtihi ve eşheri a'lâmihi ve müellefâtihi* (Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2002), 1: 235-330.

¹³ Bk. Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl ala tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyâd: Mektebetü'l-'Abikân, 1425/2005), 1: 96, 197; 2: 6, 90, 106, 240, v.dğr.

¹⁴ Bk. Ebü İshak Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed İbn Müflih, *el-Maksadul-erşed fi zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), 1: 205,353, 359, 460; 2: 64, 118, 160, 184, 242, 316, 407; 3: 87.

¹⁵ Şemsuddin Ebu Abdillâh b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabî, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebu Hacir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Ty), 2: 68; Ömer b. Ahmed b. Hibetullah Ebî Cerrâde Kemâluddin

2. İbn Cebele (ö. 476/1083-84)

Asıl ismi, Ebü'l-Feth Abdulvahhab b. Ahmed b. Cebele olan bu kişinin aslen Harranlı veya Bağdatlı olduğuna yönelik farklı rivayetler mevcuttur. Bununla beraber sonradan Harran'a yerleştiği hususunda ittifak vardır.¹⁷ İbn Cebele, Bağdat'ta Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) başta olmak üzere dönemin önde gelen fakihlerinden fıkıh eğitimi almıştır. Eğitiminden sonra Harran'a kadı olarak dönmüş ve burada ilk Hanbelîlerden biri olan Ebü'l-Kâsım ez-Zeydî'den ders almıştır. İbn Cebele, kadılığı esnasında insanları Hanbelî mezhebine davet ederek mezhebi yaymaya çalışmıştır.¹⁸ İbn Cebele, dönemin Musul emiri olan Râfızî Müslim b. Kureyş'e (ö. 478/1085) karşı Sünnî olan Türkmen Emir Cabak'ı (ö.?) desteklemiş, Müslim b. Kureyş ise Haran'ı kuşatıp aldıktan sonra h. 476 yılında İbn Cebele'yle beraber, iki oğlunu ve bazı arkadaşlarını öldürüp kale surlarına asmıştır.¹⁹ İbn Receb, yaşadığı dönemde İbn Cebele'nin kabrinin hala ziyaret edilmekte olduğunu belirtir.²⁰

Rivayet edildiğine göre İbn Cebele, “kulaklar, başın mesh edildiği su ile mesh edildikten sonra yeni bir su ile tekrar mesh edilir” şeklinde bir görüş tercih etmiş ve İbn Teymiyye bu görüşün garib olduğunu belirtmiştir.²¹ Mezhepte tercih yapabilecek derecede önemli bir fakih olan İbn Cebele, Harran'da Hanbelîliği yaymanın yanında birçok eser yazarak da mezhebin gelişimine katkıda bulunmuştur. Müellifin *İhtisâru'l-mücerred*, *Ruûsül mesâil* ve *Usûlü'l-fıkıh* isimli eserleri bunlardan bazılarıdır.²²

db | 173

3. İbn Abdûs (ö. 559/1163-64)

Asıl ismi, Nasrullah b. Abdulaziz b. Salih b. Muhammed b. Ammâr b. Abdûs olan fakih, h. 510-11 yılında Harran'da doğmuştur. İbn Abdûs, Harran'ın büyüklerinden ve fakihlerinden biri olarak

İbnü'l-Adîm el-Ukaylî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikir, Ty.), 10: 4591.

¹⁶ Öğrencileri için bk. İbn Receb, *Zeyl*, 1: 197-198.

¹⁷ Bk. İbn Receb, *Zeyl*, 1: 95-100.

¹⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 1: 95-100; Muciruddîn Ebî'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Mahmud el-Arnâvut (Beyrut: Dâru Sâder, 1997), 2: 416; Abdul Melik b. Abdullah b. Düheys, *el-Menhecü'l-fikhiyyi'l-âmm li ulemâi'l-Hanâbile* (Beyrut: Dâru Hıdır, 1421), 366;

¹⁹ Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 2: 417.

²⁰ İbn Receb, *Zeyl*, 1: 95-100.

²¹ İbn Receb, *Zeyl*, 1: 95-100.

²² Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 2: 417-418; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fikhi*, 366.

kabul edilmektedir. Harran'da Ebü'l-Hasan b. Abdûs, Ebü'l-Fadl Hamid b. Ebi'l-Hacer ve Ebü'l-Kerem Fityân b. Mübâh gibi hocalardan eğitim aldıktan sonra Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta Ebü'l-Feth İbnü'l-Minnî (ö. 583/1187-88) başta olmak üzere birçok hocadan ders alan İbn Abdûs, eğitiminden sonra Harran'a dönmüştür. Harranlılar, namazda ilk selamı cehri okurken İbnü'l-Müneccâ (ö. 606/1209), Harran'a kadı tayin edildikten sonra namazdaki iki selamın cehri okunmasını emretmiştir. Bunun üzerine İbn Abdûs, *Ta'lîmu'l-'avâm ma's-sünnetü fi's-selâm* isimli bir eser telif etmiştir. İbn Abdûs, bu eserde Hanbelî mezhebine göre sadece ilk selamın cehri okunması gerektiğini delillerle beyan etmiştir. Dolayısıyla Hanbelî mezhebini çok iyi bildiği ve naklettiği ifade edilmektedir. Harran'da birçok öğrenciye ders veren İbn Abdûs, h. 559 yılında Harran'da vefat etmiştir.²³

Münkeratı hoş görmeyen İbn Abdûs'un bir defasında Erbil emiri Muzafferuddîn'e ait bir şarabı döktüğü rivayet edilir. Bu olaydan sonra Muzafferuddîn, ona kendisini nasıl tanıdığına dair bir soru sorar. İbn Abdûs da kendisini fık ve zulüm ile tanıdığını söyler. Bunun üzerine Muzafferuddîn, onu dövdürtmeye yeltenmiş ise de bazıları halkın kendisine meykinden ötürü bundan vazgeçmesini tavsiye etmiş ve Emiri kararından vazgeçirmişlerdir. Bir başka rivayete göre de emir onu dövdürtmüş fakat daha sonra pişman olup ondan af dilemiştir.²⁴

Tedvin ve eğitim faaliyetleri ile Hanbelî mezhebine katkı sağlayan İbn Abdûs'un en önemli öğrencisi, dayısı Fahrüddîn İbn Teymiyye'dir. İbn Abdûs, İbn Teymiyye'nin eğitim hayatında ders aldığı ilk hocalardan biri olarak kabul edilmektedir.²⁵ Fıkıh, tefsir ve vaaz alanlarında derinleşen İbn Abdûs, fıkıh ilminde *el-Müzhib fi'l-mezheb* ve *Ta'lîmu'l-'avâm ma's-sünnetü fi's-selâm* adında iki eser telif ederek mezhep literatürüne katkı sağlamıştır.²⁶

4. İbn Ebi'l-Hacer (ö. 570/1175)

Asıl ismi Hâmid b. Mahmud b. Hâmid Ebü'l -Fadl olan İbn Ebi'l-Hacer, h. 513 yılında Harran'da doğmuştur. Bu fakih, Harran'ın

²³ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 90-95; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 2: 169-171; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-Fıkhî*, 389-390.

²⁴ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 551-55.

²⁵ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 90-95.

²⁶ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 90-95.

müftüsü, müderrisi, şeyhi ve hatibi olarak bilinmektedir. Bağdat'a giden İbn Ebi'l-Hacer, orada birçok fakihden ders alıp mütebahhir hale gelmiştir. Burada Abdulkadir Geylânî (ö. 561/1165-66) ile karşılaşan İbn Ebi'l-Hacer ona mülazemet etmiştir. Ardından Harran'a dönen fakih, burada ders ve fetva vermeye başlamıştır. Nureddin Zengî (ö. 569/1174), bu fakih için Harran'da bir medrese yaptırmıştır.²⁷

Nureddin Zengî, kendisi yetişmekte zorlandığı için İbn Ebi'l-Hacer'i Harran Camiinin imarı için görevlendirmiştir. Nureddin Zengî, hutbeye çıktığında irticalen hutbe verebilen İbn Ebi'l-Hacer'i hatiplik görevine getirirken “mezalim ve damanatı terk etmesi” ve “zevî'l-erhamı mirasçı kabul etmesi”ni şart koşmuş; o da bu şartları kabul etmiştir. Öğrencisi Fahrüddîn İbn Teymiyye'nin naklettiğine göre İbn Ebi'l-Hacer, fâsık velinin nikâhtaki velayetini kabul etmektedir.²⁸ Nureddin Zengî'nin kendisi için yaptırdığı medresede ders vererek İbn Abdûs, Fahrüddîn İbn Teymiyye ve daha birçok Harranlının yetişmesine vesile olarak Hanbelî mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuş olan²⁹ İbn Ebi'l-Hacer, 23 şevval 570 yılında Harran'da vefat etmiştir.³⁰

5. İbnü'l-Müşebbek (ö. 620/1223-24'ten sonra)

Lakabı, Kemâluddîn olan fakihin Asıl ismi, Süleyman b. Ömer b. el-Müşebbek'tir. Hanbelî mezhebini ve hilaf ilmini çok iyi bilen İbnü'l-Müşebbek, usûlcü ve fakih olarak nitelendirilmektedir. Hakında fazla bilgi bulunmayan İbnü'l-Müşebbek, Harranlı olmasına rağmen ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Buna karşın h. 620'den sonra Harran'da vefat ettiği ifade edilmektedir. Telifat yaparak Hanbelî mezhebine katkı sunan İbnü'l-Müşebbek'in usûl-ı Fıkıhta “*er-Râcih fi usûli'l-fıkıh*” adlı bir eseri vardır. Ayrıca *İbâdât, Muhta-*

²⁷ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 285-290; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 270; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnavut, Mahmûd Arnavut (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986), 6: 392.

²⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 285-290; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 271; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6: 392.

²⁹ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 285-290; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 270; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6: 392.

³⁰ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 285-290; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 271; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6: 392.

sar-ı Hidâye, el-Vifâk, el-Hilâf beyne eimmeti'l-erbaa, Mesâilu hilâf adında eserleri olduğu belirtilmektedir.³¹

6. Fahrüddîn İbn Teymiyye (ö. 622/1225)

Asıl ismi Fahrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Hıdır b. Muhammed İbnü'l-Hadîr b. Ali b. Abdullah İbn Teymiyye el-Harânî'dir. Dönemin Harran müftüsü olan Fahrüddîn, Harran'ın vaizi ve hatibi olarak kabul edilmektedir. 542/1148 yılında Harran'da doğan Fahrüddîn, burada Ahmed b. Ebi'l-Vefa ve Hâmid b. Ebi'l-Hacer gibi birçok hocadan ders aldıktan sonra Bağdat'a gidip Ebü'l-Feth İbnü'l-Minnî ve Ahmed b. Bekrûs (ö. 573/1177-78 ?) gibi önde gelen fakihlerinden fıkıh dersleri almıştır. Fahrüddîn, fıkıh ve diğer ilimlerde ilerledikten sonra Harran'a dönmüştür.³² Fahrüddîn İbn Teymiyye, memleketi Harran'a döndükten sonra Nûriyye Medresesi'nde eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlamış, ayrıca Harran'da bizzat kendisi de bir medrese kurmuştur.³³ Hanbelî mezhebinde derinleşen ve saygın bir konuma gelen Fahrüddîn, Muvaffakuddîn İbn Kudâme (ö. 620/1223) ile bazı meseleleri tartışacak³⁴ kadar müktesebata sahip olmuştur.

Fahrüddîn İbn Teymiyye, Hanbelî mezhebinin gelişimine katkıda bulunan önde gelen Harranlı fakihlerden biridir. İbn Teymiyye, mezhep gelişimine katkısını eserler telif ederek ve önemli talebeler yetiştirerek yerine getirmiştir. Müellifin fıkıh ilmi alanında *Muhtasar, Tahlîsu'l-matlab fî telhîsi'l-mezheb, Terğîbu'l-kâsıd fî takrîbi'l-mekâsıd, Bulğetu's-sâğib ve buğyetu'r-râğib* gibi eserlerinin yanı sıra Ebü'l-Hattâb'ın *Hidâye*'si üzerine tamamlanmamış bir şerhi vardır. Bunun yanında Muvaffakuddîn İbn Kudâme ile aralarında gerçekleşmiş ilmi yazışmaların bir ürünü olan mektupları ihtiva eden *el-Muvaddah fi'l-ferâiz* isimli bir eseri vardır.³⁵ Fahrüddîn İbn Teymiyye'nin öğrencileri arasında Harran hatibi olan oğlu Ebû Muhammed Abdülğânî ve kardeşi (veya amcası) oğlu Mecdüddîn İbn Teymiyye gibi isimler zikredilebilir.³⁶

³¹ İbn Receb, *Zeyl*, 3: 381; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fikhi*, 275, 398.

³² İbn Receb, *Zeyl*, 2: 322-338; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fikhi*, 401

³³ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 322-338; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 530.

³⁴ Bk. İbn Receb, *Zeyl*, 2: 326.

³⁵ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 322-338; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fikhi*, 401.

³⁶ Bk. İbn Receb, *Zeyl*, 2: 322-338.

7. Ebü'l -Ferec (ö. 634/1236)

Asıl ismi Abdülkadir b. Abdul Mün'im b. Hamd b. Sellâme b. Ebi'l-Fehm olan fakih, dönemin Harran şeyhi ve müftüsüdür. 564/1199 yılında Harran'da doğan Ebü'l Ferec, Haran'da İbn Abdûs başta olmak üzere bazı hocalardan ders aldıktan sonra Dımaşk'ta eğitimine devam etmiştir. Bağdat'ta İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) başta olmak üzere bazı hocalardan ders almıştır. İbn Kudâme ve Mecduddîn İbn Teymiyye ile bazı ilmi tartışmaları rivayet edilen Ebü'l-Ferec, Hanbelî mezhebinde fetva verecek kadar önemli bir müktesebata sahip olmuştur. Harran'daki mescidinde kalmaya devam eden Ebü'l -Ferec, hiç evlenmeyerek kendini ibadet ve adına yapılan medresede ders vermeye adanmıştır. Belki de bundan dolayı kendisine teklif edilen Harran kadılığı vazifesini de reddetmiştir.³⁷

Telifat yaparak Hanbelî mezhebine katkı sunan Ebü'l-Ferec'in bu husustaki en önemli eseri, *el-Müzhibu'l-münedded fî mezhebi Ahmed* isimli eseridir. Ayrıca İbn Hamdân başta olmak üzere birçok öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur.³⁸

8. Mecduddîn İbn Teymiyye (ö. 652/1254)

Harranlı Hanbelî fakihlerden biri olan bu fakihin tam ismi, Ebü'l -Berekât Mecduddîn Abdüsselam b. Abdüsselam b. Abdullah b. Teymiyye el-Harrânî'dir. H. 590'lı yıllarda Harran'da doğan, Mecduddîn; usûlcü, zamanın şeyhülislamı ve fakihî olarak nitelendirilmiştir. Mecduddîn İbn Teymiyye, Fahrüddîn İbn Teymiyye'nin kardeşinin oğlu olan, İbn Teymiyye ailesinin en meşhur fakihî Takiyüddîn İbn Teymiyye'nin dedesidir.³⁹

Yetim olarak büyüyen Mecduddîn, küçük yaşlarda Kuran'ı Kerim'i ezberledikten sonra Harran'ın önde gelen âlimlerden ders almış ve henüz 13 yaşında iken h. 603 yılında amcasının oğlu ile beraber ilim tahsil etmek için Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta birçok hocadan çeşitli ilimleri tahsil ettikten sonra Harran'a dönen Mecduddîn, burada amcası Fahrüddîn İbn Teymiyye'den ders almıştır. Ardından tekrar Bağdat'a giden Mecduddîn, bu defa Ebû Bekir Muhammed b. el-Helâvî (ö. 611/1214-15) başta olmak üzere bir hocadan dersler alarak ilmi açıdan kendini oldukça geliştirmiş ve birçok

³⁷ İbn Receb, *Zeyl*, 3: 441-444; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fikhi*, 405.

³⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 3: 441-444; İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fikhi*, 405.

³⁹ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 1-2.

ilim dalında derinleşmiştir. Daha sonra Harran'a dönen fakih, burada eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴⁰

Ebü'l-Ferec'le bazı ilmi münakaşalarda bulunan Mecdüddîn'in Hanbelî mezhebinde önemli bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Receb'in belirttiğine göre kendi zamanına kadar mezhepte en çok müracaat edilen iki âlim, İbn Kudâme ve Mecdüddîn İbn Teymiyye'dir. Kendisinden birçok fetva nakledilen Mecdüddîn'in h. 651 yılında hac görevini ifa ederken İbnü'l-Cevzî ile karşılaştığı ve İbnü'l-Cevzî'nin onun hakkında "Bağdat'ta bunun gibisi yoktur" dediği ve daha sonra onu Bağdat'a götürmek için Harran'a geldiği ifade edilmektedir.⁴¹

Önemli eserler telif ederek Hanbelî mezhebine katkıda bulunan Mecdüddîn'in fıkıh usulünde yarım kalmış *el-Müsevvede fî usûli-fıkıh*, Hanbelî mezhebinin temel metinlerinden biri olan *el-Muharrer fî'l-fıkıh* ve ahkâm hadisleri konusunda *el-Müntekâ fî ehâdîsi'l-ahkâm* adında eserleri vardır.⁴² Mecdüddîn, İbn Hamdân ve İbn Temîm başta olmak üzere birçok öğrenci yetiştirerek de Hanbelî mezhebinde katkıda bulunmuştur.⁴³

9. İbn Hamdân (ö. 695/1295-96)

İbn Hamdân diye bilinen fakihin asıl adı Necmüddin Ahmed b. Hamdân b. Şebîb en-Nümeyrî'dir. Hanbelî fakih ve usûlcü olan İbn Hamdân, h. 603 yılında Harran'da doğmuş burada Abdulkadir er-Ruhâvî başta olmak üzere önemli fakihlerden eğitim aldıktan sonra Kahire'ye gitmiş ve orada kadılık yapmıştır. Fahrüddîn İbn Teymiyye'den ders alan İbn Hamdân, Mecdüddîn İbn Teymiyye'den de istifade etmiştir. Fıkıh ilminde derinleşen İbn Hamdân, döneminde Hanbelî mezhebinin en iyi bilen kişi olarak nitelendirilmiştir. Kadılık, öğrenci yetiştirme ve tedvin faaliyetleri ile mezhebe katkı sunan İbn Hamdân, furu fıkihta *er-Ri'âyetu's-suğrâ* ve *er-Ri'âyetü'l-küb râ*, fıkıh usulünde *el-Vâfî* ve fetva konusunda *Sıfatü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî* isimli eserler telif etmiştir.⁴⁴

⁴⁰ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 2-3, Koca, "Hanbelî Mezhebi", 15: 530.

⁴¹ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 357-58, 4: 4, 8.

⁴² Bk. İbn Düheys, *el-Menhecü'l-fıkhi*, 290, 331: Celal Kırca, "Mecdüddin İbn Teymiyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 420-421.

⁴³ Bk. İbn Receb, *Zeyl*, 4: 4, 131, 165, 194, 324, 430, 485, 5: 99.

⁴⁴ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 266-269. Ayrıca bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, "İbn Hamdân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 20.

10. el-Hibâl Muhammed b. Ahmed el-Harrânî (ö.749/1348)

Asıl adı Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Ebi'l Ferec b. Ebi'l-Hasan b. Serâyâ b. el-Velîd'dir. İbnü'l-Hibâl olarak bilinen fakih, Harran asıllı olup yaklaşık h. 670 yılında Harran'da doğmuş daha sonra Mısır'a gitmiştir. İbnü'l-Hibâl, İbn Hamdân başta olmak üzere birçok fakihden ders almıştır. Fıkıhta derinleşen İbnü'l-Hibâl, fetva verecek dereceye ulaşmıştır. Birçok medresede eğitim veren fakih, Mısır'da kadılık görevini yürütmüştür. Müellif, Hırakî'nin (ö. 334/946) muhtasarı üzerine yazdığı şerh başta olmak üzere birçok eser telif ederek ve öğrenciler yetiştirerek Hanbelî mezhebine katkıda bulunmuştur.⁴⁵

11. Takiyuddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328)

Asıl adı Ahmed b. Abdulhalim b. Abdisselam b. Abdillâh b. Ebi'l-Kasım b. el-Hıdır b. Muhammed İbn Teymiyye olan fakih, Takiyuddîn İbn Teymiyye olarak bilinmektedir. İmam, fakih, usûlcü ve şeyhülislam olarak bilinen İbn Teymiyye, 661 yılında Haran'da doğmuş, Moğol istilasından dolayı 663 yılında ailesi ile birlikte Şam'a gitmiştir.⁴⁶ Harran'ın tarih boyunca yetiştirdiği belki de en önemli fakih Takiyuddîn İbn Teymiyye, dönemin önde gelen hocalarından fıkıh ve fıkıh usûlü başta olmak üzere farklı ilim dallarında ders almış ve henüz yirmi yaşına varmadan fetva vermeye başlamıştır.⁴⁷ Babasının vefatından sonra 21 yaşında iken onun görevli olduğu medresede ders vermiştir.⁴⁸ Birçok âlimle defalarca münazaralara giren Takiyuddîn İbn Teymiyye, defalarca hapse atılmıştır. H. 728 yılında Dımaşk'ta vefat eden Takiyuddîn'in cenazesi büyük bir kalabalık tarafından uğurlanmıştır.⁴⁹

Takiyuddîn İbn Teymiyye; öğrenci yetiştirme, telif faaliyeti, bidat ve hurafelere karşı yaptığı mücadelelerle taraftar toplamış ve Hanbelî mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuştur.⁵⁰ Bunun da ötesinde mezhepte ictihad faaliyetlerini canlandırma çabalarıyla da mezhebe müthiş bir katkıda bulunmuştur. İctihad bakış açısıyla Hanbelî mezhebinin geçtiği evreleri yedi dönem olarak inceleyen

⁴⁵ İbn Receb, *Zeyl*, 5: 141-142.

⁴⁶ İbn Receb, *Zeyl*, 5: 493.

⁴⁷ İbn Receb, *Zeyl*, 5: 494.

⁴⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 5: 495.

⁴⁹ Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, 5: 21-22.

⁵⁰ Ferhat Koca, *İslam hukuk tarihinde selefî söylem Hanbelî mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 93.

araştırmacılar, altıncı dönemi “*ictihada dönüŝ*” dönemi olarak isimlendirirler. Bu dönemin en önde gelen ismi de ŝüphesiz Takiyyuddîn İbn Teymiyye’dir.⁵¹ Buna göre İbn Teymiyye, Hanbelî mezhebinde mutlak ictihad kudretine sahip fakihlerden biri olarak kabul edilmektedir.⁵² Öyle ki İbn Teymiyye, Hanbelî mezhebi tarihinde kurucu imam Ahmed b. Hanbel’den sonra mezhebe en büyük canlılığı ve yenilenmeyi sağlayan önemli âlimlerden biri olarak görülmektedir. Bunun yanında Takiyyuddîn, sadece Hanbelî mezhebinde değil; diğer mezheplerde de adından söz ettirmiş ve mezhep âlimlerini etkilemiştir.⁵³ Öte yandan onunla cumhur arasında birçok fikhî meselede görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. İbn Teymiyye’nin cumhurdan farklı düşündüğü bazı fikhî konularda görüşlerini naklî ve aklî delillerle desteklemesi, onun fikhî meselelere ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir.⁵⁴

Birkaçı hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Harranlı Hanbelî fakihler, ŝüphesiz bu kadarla sınırlı değildir. Çalışmanın sınırlarını aşmaması için bunlarla yetindik; fakat bunlardan bazılarını ise ismen de olsa zikretmeden geçmek uygun olmayacaktır. *Muhtasar* isimli bir eseri bulunan Muhammed b. Temîm (ö. 675/1276-77) önemli Harranlı Hanbelî fakihlerden biridir.⁵⁵ Eserler telif ederek Hanbelî mezhebine katkıda bulunan önemli Harranlı fakihlerinden olan Yahya İbnü’s-Sayrâfi’yi de (ö. 678/1279-80) zikretmek gerekir.⁵⁶ Öte yandan Hanbelî mezhebine büyük katkılarda bulunmuş olan İbn Teymiyye ailesinin önemli isimlerinden Fahrüddîn İbn Teymiyye’nin oğlu olan Abdülğânî İbn Teymiyye (ö. 639/1241), Harran kadılığı yapanlardan biridir. Abdülğânî, birçok eser telif ederek Hanbelî mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuştur.⁵⁷ İbn Teymiyye ailesinden zikredilmeye değer başka önemli bir fakih de imam diye nitelendirilen Hanbelî mezhebinde tefakküh eden ve fetva verebilen Őerefüddîn Ebû Muhammed’ (ö. 721/1321) dir.⁵⁸ Fetva

⁵¹ İbn Düheş, *el-Menhecü’l-fikhi*, 83

⁵² İbn Düheş, *el-Menhecü’l-fikhi*, 106.

⁵³ Koca, “Hanbeli Mezhebi”, 15: 544.

⁵⁴ Bk. Bedri Aslan, “İbn Teymiyye El-Harrânî’nin Cumhûra Muhalefet Ettiği Fikhî Meseleler (Talak, Hayızlı Kadınların Kâbe Tavafı Ve Kasten Terk Edilen Namazların Kazası),” *İslâm Tarihi Ve Medeniyetinde Harran* (Şanlıurfa: Harran Kaymakamlığı, 2017), s. 701.

⁵⁵ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 131-134.

⁵⁶ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 149-152; İbn Düheş, *el-Menhecü’l-fikhi*, 327.

⁵⁷ İbn Receb, *Zeyl*, 3: 482-483.

⁵⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 478-480. Ayrıca bk. Uleymî, *el-Menhecü’l-Ahmed*, 5: 7

verebilecek kadar yetkinliğe ulaşmış bir fakih olan Takiyuddîn İbn Teymiyye'nin ana bir kardeşi Bedruddîn'i de (ö. 717-1317) burada zikretmek gerekir.⁵⁹

Harranlı Hanbelî fakihler sadece Harran'da değil başka bölgelere de gitmişler ve orada faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Örneğin, Harranlı fakihlerden Ebû'l -Hasan Ali b. Amr b. Ali, 458/1065-66 yılında Suruç'ta vefat etmiştir.⁶⁰ Yine Ebû Ya'lâ'nın öğrencisi ve Harran'ın şeyhlerinden Ebû'l-Hasan İbn Darîr, 488/1095 yılında Suruç'ta vefat etmiştir.⁶¹ İbn Hamdân, aslen Harranlı olmasına rağmen daha sonra Mısır'a göç etmiş ve Hanbelîliğin burada yayılmasını sağlayan isimlerden biri olmuştur.⁶² Şerefuddîn Abdülğânî b. Yahyâ el-Harrânî, mezhebin Mısır'da gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.⁶³ Memlükler dönemindeki Şam Hanbelîleri arasında Yahyâ b. Ebî Mansûr el-Harrânî (ö. 678/1279) önemli bir isimdir.⁶⁴

Harranlı olan Hanbelî fakihlerin aksine bazı önemli fakihlerin başka yerlerde doğmasına rağmen daha sonra gelip buraya yerleştikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, h. 490 yılında Bağdat'ta doğan Ahmed İbn Ebi'l-Vefâ (ö. 576/1180-81) isimli bir fakih, aslen Bağdatlı olmakla beraber Harran'a yerleşmiştir. Hayatının sonuna kadar Harran'da yaşayan İbn Ebi'l-Vefâ, burada müftülük ve müderrislik yapmış ve Fahrüddîn İbn Teymiyye başta olmak üzere birçok Harranlı Hanbelî fakihe hocalık yapmıştır.⁶⁵

2.2. Hanbelî Mezhebinin Harran'a Gelişi

Kurucu imamlara nisbet edilen gerek itikâdî gerekse ameli mezhepler, imamların yaşadığı dönemde şekillenmemiş; mezhep imamlarından belli bir süre sonra oluşumlarını tamamlamışlardır. Bu bağlamda dört Sünnî mezhep içinde teşekkülünü en son tamamlayan Hanbelî mezhebi olmuştur.⁶⁶ Hanbelî mezhebi, teşekkülünü büyük oranda Ebû Bekr el-Hallâl'in (ö. 311/923) faaliyetlerine

⁵⁹ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 421.

⁶⁰ Ebû'l-Hüseyin İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin İbn Ebi Ya'lâ, *Ta-bakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâdım el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, Ty), 2: 249.

⁶¹ Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 21.

⁶² Koca, *İslam hukuk tarihinde seleft söylem*, 100.

⁶³ Koca, "Hanbelî Mezhebi", 15: 530.

⁶⁴ İbn Receb, *Zeyl*, 4: 148-152.

⁶⁵ Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 284. Harranlı olmayıp da sonradan Harran'a gelen başka Hanbelî fakihler için ayrıca bk. Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 306.

⁶⁶ Bk. Ebu Zehra, *Mezhepler tarihi*, 522.

borçludur. Hallâl'in ilke ve esaslarını ortaya koyduğu Hanbelîlik, teşekkülünü Berbehârî ve ardından mezhepte ilk muhtasar eseri telif eden Ebü'l-Kâsım el-Hırakî (ö. 334/946) ile tamamlamıştır.⁶⁷ Buna karşın hicri dördüncü asırda bile Hanbelîliğin fıkhi bir mezhep olarak kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin h. 310 yılında vefat eden Taberî ile h. 380 yılında vefat eden Makdisî, fikhî mezhepleri belirtirken Hanbelî mezhebini fıkhi bir mezhep olarak kabul etmemektedirler.⁶⁸

Bu girişten sonra Hanbelî mezhebinin Harran'a ne zaman geldiği ile ilgili sorunun cevabını arayabiliriz. Şeşen, Hanbelî mezhebinin V/XV Yüzyıl başlarında Harran'ın yetiştirdiği en büyük âlimlerden biri olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed ez-Zeydî ile geldiğini belirtmektedir.⁶⁹ Ebü'l-Kâsım'ın Hanbelî mezhebinin Harran'daki yayılışında ne derece etkili olduğu hakkında elimizde pek bir malumat bulunmaktadır. Buna karşın yukarıda da ifade edildiği gibi ondan ders alan İbn Cebele, mezhebin yayılmasında etkin rol oynamıştır. Fakat kanaatimizce Hanbelî mezhebi, Ebü'l-Kâsım ve İbn Cebele'den daha önce Harran'da bilinmekteydi. Zira Harranlı olup da Ahmed b. Hanbel'den rivayette bulunan bazı âlimlerin olduğu bilinmektedir.⁷⁰ Örneğin, İbn Ebî Ya'lâ (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile* isimli eserinde Süleyman b. İbnü'l-Mu'âfi b. Süleyman el-Harrânî adında birinin Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet ettiğini belirtir.⁷¹ Hasan İbnü'l-Kâsım isimli bir âlimden bahsederken bu adamın Ahmed b. Hanbel'in meclisine gidip geldiğini belirttiikten sonra Ebû Şuayb el-Harrânî'nin de ondan hadis rivayet ettiğini ifade etmektedir.⁷² Dahası Hallâl'in da ders aldığı Ali b. Osman b. Said b. Nufeyl el-Harrânî'nin yanında Ahmed b. Hanbel'e ait haberlerin

⁶⁷ Bk. Koca, "Hanbelî Mezhebi", 15: 527.

⁶⁸ Bk. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahseñü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991), 37. Mâverdi (ö. 450/1058), *el-Ahkâmus'sultâniyye* adlı çalışmasında konuları mezhepler arası mukayeseli işlemesine rağmen bir iki yer dışında -ki buralar da ondan hadis nakletmektedir- Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermemiştir. Bu durum adeta onun Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini görmemezlikten geldiğini göstermektedir. Bk. Abdullah Çolak, "Mâverdi ve el-Ahkâmus's-sultâniyyesi", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), :186.

⁶⁹ Şeşen, *Harran tarihi*, 86.

⁷⁰ Bk. Harranlı hadisçiler için bk. Necmettin Arpağ, *Harranlı ravilerin hadis ilmindeki yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005), 98.

⁷¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1: 162.

⁷² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1: 137

olduğunu belirtir ve onlardan bazılarına yer verir.⁷³ Bu âlimlerin yaşadığı dönemde Hanbelî mezhebi teşekkülünü tamamlamamış olsa da bunların öğrencilerinin mezhepleşme süreci ile ilgili gelişmelerden haberdar olmaması düşünülemez. Diğer taraftan aşağıda belirteceğimiz üzere Ebû Ya'lâ'nın yürütmekte olduğu Harîm ve Hulvân kadılığına Harran'ın ilave edilmesi, burada Hanbelîliğin etkin olduğunu göstermektedir. Zira bir taraftan bir bölgeye atanan kadı, müntesip olduğu mezhebin orada yayılmasında etkili olurken diğer taraftan halkın temayül ettiği mezheb, hangi mezhebe müntesip kadının atanacağına da etkili olabilmektedir. Ayrıca ilk dönemlerden itibaren Müslümanların eline geçen Harran'da diğer mezheplere mensup fakihleri bulunmamış, bulunsa dahi çok az sayıda olmuştur. Bu da ilk dönemlerden itibaren Harran'ın Hanbelî mezhebinin etkisinde olduğunu göstermektedir.

2.3. Harran'a Hanbelî Mezhebinin Yayılmasının Etkenleri

Harran'da Hanbelî mezhebinin yayılmasını sağlayan birçok etkenden bahsedilebilir. Bunlardan en önemlileri, Harran'daki ilmi alt yapının uygun olması, Hanbelî öğrencilerin faaliyetleri ve Harran'a atanan Hanbelî kadıların çalışmalarıdır.

2.3.1. İlmî Alt Yapının Uygunluğu

Hanbelî mezhebinin Harran'da yayılmasının önemli etkenlerinden birisinin şehrin ilmi altyapısının bu mezhebe uygun olmasıdır. Zira ilk dönemlerden itibaren bu şehirde önemli muhaddisler yetişmiştir. Harran'da imam, hafız, sika gibi unvanlarla anılan Abdülkerim b. Malik Ebû Said Cezerî (ö. 127/744), Musa b. A'yen Ebû Said el-Harrânî (ö.177/793), Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî (?), Süleyman b. Seyf b. Dirhem (ö. 272/885), Ebû Şuayb el-Harrânî (ö. 295/907), Ebû Yakub İshak b. İbrahim el-Mancinîkî (304/916), Ebû Arûbe (ö. 318/931)⁷⁴ gibi hadis ilminde otorite olan bir âlimler

⁷³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1: 229.

⁷⁴ Harranlı hadisçiler için bk. Arpağ, *Harranlı ravilerin hadis ilmindeki yeri*, s. 42-132, Mehmet Çelik, *Edessadan Urfa'ya 2* (Ankara: Atılım Üniversitesi Yay, 2007), 302, 307-308, 322, 323, 323-324, 331-332. Abdülkerim b. Malik Ebu Said Cezerî'nin Hanbelî olduğu ifade edilse de kanaatimizce bu bilgi doğru değildir. Zira ölüm tarihi, Hanbelî mezhebinin kurucu imamı olan Ahmed b. Hanbelî'den daha erken bir tarihtir. Aynı şekilde Ebû Arûbe'nin Hanbelî mezhebine mensup olduğu ifade edilmekle beraber bu bilginin sıhhatinde kanaatimizce şüphe vardır. Zira bu dönemde Hanbelî mezhebinin varlığı hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Hatta bazı alimler Hanbelîliğin mezhep olmadığını düşündüğü için sıkıntılar çekmişlerdir!

yetiştirilmiştir. Bu âlimlerin bıraktığı ilmi miras, Hanbelî mezhebinin Harran'da yayılmasını kolaylaştırmış olmalıdır. Zira bilindiği gibi Hanbelî mezhebi, hadislerle uygun bir fıkhi anlayış benimsemiştir. Bu bağlamda mezheb İmamı Ahmed b. Hanbel'in önemli bir hadisçi olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Hatta ilk dönemlerde Ahmed b. Hanbel'in fıkıhçı yönünden daha ziyade hadisçi yönü vurgulanmaya çalışılmıştır.⁷⁵

2.3.2. Öğrenci Faaliyetleri

Hanbelî mezhebinin Harran'da yayılmasının önemli sebeplerinden birisi de Bağdat'ta eğitim alan öğrencilerin faaliyetleridir. Zira iki şehrin coğrafik olarak yakın olmasından dolayı Harran'dan bu dönemlerde ilim merkezi olan Bağdat'a öğrenci akını olmuştur. Harranlı âlimlerden bahseden tabakât eserlerine baktığımızda çoğunlukla onların ilim yolculuğu için Bağdat'a gittiklerinden bahsedilir.⁷⁶ Harranlı öğrenciler Bağdat'a gittiğinde mihne olayının kahramanı olan Ahmed b. Hanbel'in mirasını devralan ve o dönemde Bağdat'ta oldukça etkin olan Hanbelîlerle karşılaşması veya onlardan etkilenmesi pekâlâ mümkündür. Bu açıdan Harranlı âlimlerin Bağdat'a gidip orada eğitim alıp memleketlerine geri dönmüş olmaları neticesinde şehirde Hanbelî mezhebi yayılmıştır.⁷⁷ Öğrencileri vasıtasıyla birçok bölgeye Hanbelî mezhebini yayan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Harran'da görevlendirdiği öğrencisi ise İbn Cebele'dir. Harran'da kadılık yapan İbn Cebele, mezhebin Harran'da etkin rol oynamıştır.⁷⁸ İbn Cebele'nin dışında Harranlı birçok fakihin Ebû Ya'lâ'ya öğrencilik yaptığı da anlaşılmaktadır.⁷⁹

2.3.3. Kadı Atamaları

İmam Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) Abbasiler döneminde kadı olarak atanmasıyla beraber kadılık makamı, bu göreve gelen fakihin müntesip olduğu mezhebin yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında Harran'da Hanbelî mezhebinin yayılmasının bir etkeni de kadı atamalarıdır. İlk dönemlerde Harran'a Ebû İshak

⁷⁵ Bk. Ebu Zehra, *Mezhepler tarihi*, 504.

⁷⁶ Harranlı olup da Bağdat'ta eğitim alan öğrenciler için bk. İbn Receb, *Zeyl*, 2: 285-290, 551-552; 3: 101-106.

⁷⁷ Buna benzer bir görüş için bk. Türki, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, 1: 251.

⁷⁸ Ali b. Muhammed Bâheyil Âl-ı Bâbtîn, *Mirâsü'l-ezmineti's-sa'be-senevâtu'l-Hanâbile fi Bağdâd* (Yy: <http://www.saaaid.net/book/9/2650.zip>, 1425), 188.

⁷⁹ Bk. Uleymi, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 21

⁸⁰ Bk. Ebu Zehra, *Mezhepler tarihi*, 522

Yunus b. Râşid, Hattâb İbn Kâsım, Ebû Beşir el-Muğire İbn Sıklâb, Kurduvânî diye bilinen Muhammed b. Ubeydullah b. Yezîd (ö. 268/881-82)⁸¹ ve Hammâd b. Yahya Ebû Gânim gibi fakihler kadı olarak atanmıştır. Daha sonra özellikle Hanbelî mezhebinin teşekkülüyle beraber Harran'a yapılan kadı atamalarında Hanbelî mezhebinin belirgin bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu kadıların özellikle Hanbelî nisbeleri açıkça ifade edilmektedir. Bunların en önemlisi ise Ebû Ya'lâ tarafından Harran'a kadı olarak atanan İbn Cebele'dir. Buna göre Abbasi halifesi Kaim Biemrillah, dönemin önemli Hanbelî fakihi Ebû Ya'lâ'ya Dârul-Hilâfe ve Harîm kadılığını teklif etmiştir. Ebû Ya'lâ, başta bu teklifi reddetse de sonra bazı şartlar dâhilinde kabul etmiştir. Ebû Ya'lâ, önceleri Dârul-Hilâfe ve Harîm kadılığını yürütürken ilerleyen zamanlarda buna Harran ve Hulvân kadılığı da ilave edilmiştir. Bu bölgelerde davalara bakmak için kendi öğrencilerini gönderen Ebû Ya'lâ, Harran'a ise öğrencilerinden Abdullah b. Ahmed b. Abdullah b. Cebele'yi göndermiştir. Harran kadılığına getirildiğinde Ebû Ya'lâ, tarafından kendisine bir ahitname yazılan İbn Cebele'nin görevi esnasında Hanbelî mezhebini yaydığı ve açıkça insanları Hanbelî mezhebine çağırdığı sarahaten ifade edilmektedir.⁸²

İbn Cebele'den sonra Harran'a atanan kadıların büyük oranda Hanbelî mezhebinden seçildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, İbn Cebele'nin öğrencilerinden Ebû'l-Feth Ahmed b. Muhammed Harran kadılığı yapmıştır.⁸³ Ebû Bekir b. Abdullah el-Mukrî (ö. 624/1226-27) Hanbelî mezhebine mensuptur.⁸⁴ Fahrüddîn İbn Teymiyye'nin oğlu Abdülğânî İbn Teymiyye de Harran kadılığı yapmış önemli Hanbelî bir fakihdir.⁸⁵ Harran'daki kadıların Hanbelî mezhebinden atanma geleneğinin Zengîler döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira Tunus asıllı olan ve soyundan birçok âlimin yetiştiği Es'ad b. Müneccâ, Nureddîn Mahmud Zengî'nin döneminde Harran

⁸¹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârul-Ma'rife, 1382/1963), 3: 637.

⁸² Bk. Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 245; İbn Receb, *Zeyl*, 1: 96; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, 2: 118; Cengiz Kallek, "Ebû Ya'la el-Ferrâ", *DA* (İstanbul: TDV, 1994), 10: 254.

⁸³ İbn Receb, *Zeyl*, 2: 8; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, 3: 147.

⁸⁴ İbn Receb, *Zeyl*, 3: 362-365.

⁸⁵ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Mübârek b. Ebî Bekr Ahmed b. Hamdân Mevsilî İbnü's-Şa'âr, *Kalâidü'l-cümân fi farâidi şu'arâi haza'z-zaman*, thk. Kâmil Süleyman el-Cubûrî (Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 3: 26-27.

kadılığı görevinde bulunmuştur.⁸⁶ Babasının kadılığı esnasında Harran'da doğan Ömer b. Es'ad İbn Münecâ b. Berekât (ö. 641/1243), Nureddîn Mahmud Zengî döneminde bir müddet Harran kadılığı yapmıştır.⁸⁷ Öte yandan yukarıda isimlerini zikrettiğimiz fakihlerin bazılarında kadılık teklif edildiği halde bu görevi kabul etmedikleri ifade edilmiştir.

Sık olmamakla birlikte bazen farklı mezheplerden fakihlerin de Harran kadılığına getirildiği vakidir. Örneğin, Nureddin Zengî döneminde Musul doğumlu Şâfiî bir fakih olan İbn Ebî Asrûn (ö. 585/1189), bir süreliğine Harran kadılığı yapmıştır.⁸⁸ Fakat az önce belirttiğimiz gibi Harran kadıları genel de Hanbelî mezhebinden atanmıştır.

Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Harran'da kurulan mezhep medreseleri de Hanbelîliği Harran'da perçinlemiştir.⁸⁹ Bu iki dönemde daha çok Şiilikle mücadele için Sünnî mezhepler desteklenmiştir. Bu vesileyle söz konusu mezheplerin güçlü oldukları yerlerde onlara ait fıkıh eğitimi verilmesi için medreseler kurulmuştur. Bazen de her mezhebin eğitimi veren medreseler kurulmuş bazen de dört mezhebin fıkıh eğitimi veren medreseler kurulmuştur.

Öte yandan Hanbelîliğin Harran'da yayılmasını sağlayan bir sebebinin de iç göçler olduğu ifade edilmelidir. Buna göre Bağdat'ta kimi zaman üstün duruma gelen Hanbelî mezhebinin güneye doğru olan yayılma süreci, özellikle Moğollar'ın Bağdat'ı işgalinden önce başlayan iç göçlerin de etkisiyle Harran ve çevresindeki şehirlere doğru olmuştur.⁹⁰

Sonuç

İslam'dan önce de ilim merkezi olan Harran, İslam'dan sonraki yıllarda da genellikle aynı şekilde önemini korumuştur. Müslümanların eline geçmesinden sonra farklı ilim dallarında birçok âlimin yetiştiği Harran, önemli fakihlerin yetişmesinde rol oynamıştır. Har-

⁸⁶ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 16: 17; Koca, "Hanbelî Mezhebi", 15: 530.

⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16: 327.

⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15: 331-333.

⁸⁹ İbn Şeddâd, Harran'da dört medresenin bulunduğunu dördünün de Hanbelîlere ait olduğunu ifade eder. Bk. İbn Şeddâd, *el-A'lâkul-hatîra*, 3: 41-42.

⁹⁰ Koca, "Hanbelî Mezhebi", 15: 534.

ran, yetiştirdiği büyük fakihler sayesinde fıkıh tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Harran, yetiştirdiği fakihlerle dört Sünnî mezhebin hepsinde önemli bir rol oynamasına karşın en fazla katkıyı Hanbelî mezhebine yapmıştır. Harranlı muhaddis ve fakihler, Hanbelî mezhebinin özellikle yayılma ve istikrar döneminde adından söz ettiren önemli şehirlerden biri olmuştur. Hanbelî tabakât eserlerindeki Harranlı fakihlerin sayısı göz önünde bulundurulduğunda bu köklü şehrin Hanbelî mezhebi açısından ne kadar önemli bir yeri olduğu anlaşılabilir.

Harran ile Hanbelî mezhebinin Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed ez-Zeydî ile tanıştığı kabul edilse de mezhebin teşekkülünü tamamladığı ilk yıllardan itibaren Harran'da bilinmekte olduğuna dair bazı emareler bulunmaktadır. Hanbelî mezhebinin yayılmasıyla beraber Harran'da mezhebin gelişimine doğrudan katkı sunan önemli fakihler yetişmiştir. Harranlı fakihler, eserler yazarak mezhep literatürüne katkı sağlamışlardır. Ayrıca öğrenciler yetiştirerek ve kadılık yaparak mezhebin ümmet arasında yayılmasını ve tanınmasını sağlamışlardır.

Hanbelî mezhebinin Harran'da yayılmasında birçok sebebin etkili olduğu söylenebilir. Bunların başında Harran'daki hadis altyapısı ile hadis esaslı Hanbelî mezhebinin uygunluk arz etmesi, Harran'ın Bağdat'a yakın olmasından dolayı Harranlı öğrencilerin Hanbelî âlimlerden ders almaları ve Hanbelî mezhebinin teşekkül etmesinden sonra Harran'a atanan kadıların genelde Hanbelî mezhebinde seçilmesi gibi faktörler gelmektedir.

Kaynakça

- ABBÂS, İhsân. *el-Arab fî Sakaliyya*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1975.
- ÂL-İ BÂBTÎN, Ali b. Muhammed Bâheyyil. *Mîrâsü'l-ezmineti's-sa'be - senevâtu'l-Hanâbile fî Bağdâd*. b.y.: <http://www.saaid.net/book/9/2650.zip>, 1425.
- ARPAĞ, Necmettin. *Harranlı ravilerin hadis ilmindeki yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005.
- ASLAN, Bedri. "İbn Teymiyye El-Harrânî'nin Cumhûra Muhalefet Ettiği Fikhî Meseleler (Talak, Hayızlı Kadınların Kâbe Tavafı Ve Kasten Terk Edilen Namazların Kazası)". *İslâm Tarihi Ve Medeniyetinde Harran*. Şanlıurfa: Harran Kaymakamlığı, 2017.
- BARDAKOĞLU, Ali. "Hanefî Mezhebi". *DİA*. 16:1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ÇELİK, Mehmet. *Edessadan Urfa'ya 2*. Ankara: Atılım Üniversitesi Yay, 2007.

- ÇOLAK, Abdullah. "Mâverdi ve el-Ahkâmus's-sultâniyyesi". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016):173-214.
- EBU ZEHRA, Muhammed. *İslam'da siyasî, itikadî ve fikhî mezhepler tarihi*. trc. Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Birim Yayınları, 1993.
- _____. *Ebü Hanife*. trc. Osman Kesioğlu, Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- HASAN HÜSNÎ, İbn Sâlih b. Abdülvehhâb b. Yûsuf. *el-İmâm el-Mâzirî*. Tunus: Dâru'l-Kütübî's-Şariyye, Ty.
- İBN DÜHEYŞ, Abdul Melik b. Abdullah. *el-Menhecü'l-fıkhiyyi'l-âmm li ulemâi'l-Hanâbile*. Beyrut: Dâru Hıdır, 1421.
- İBN EBÎ YA'LÂ, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Ta-bakâtu'l-Hanâbile*. Thk. Muhammed Hâdım el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, b.y.
- İBN FERHÛN, Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâ'i'l-mezheb*. Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, Ty.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed. *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târîhi'l-arab ve'l-berber ve men âsarâhum min zevi's-sultâni'l-ekber*. Thk. Halil Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988/1408.
- İBNÛL-İMÂD, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd. *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*. Thk. Abdülkadir Arnavut, Mahmûd Arnavut. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986,
- İBN MÛFLİH, Ebû İshak Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed. *el-Maksadu'l-erşed fi zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*. Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.
- İBN RECEB, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *Kitâbü'z-zeyl ala tabakâti'l-Hanâbile*. Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-'Abikân, 1425/2005.
- İBNÛŞ-ŞA'ÂR, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Mübârek b. Ebî Bekr Ahmed b. Hamdân el-Mevsilî. *Kalâidü'l-cümân fi farâidi şu'arâi haze'z-zaman*. Thk. Kâmil Süleyman el-Cubûrî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- İBN ŞEDDÂD, Ebû Abdullah İzzeddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhim. *el-A'lâkü'l-hatîra fi zikri ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre*. Thk. Yahya Zekeriya Abbâre. 3 Cilt. Dimaşk: Menşûrâtı Vizâreti's-Sekâfe, 1991.
- İBN TAGRİBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemaledîdin Yusuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb, 1929.
- KÂDÎ İYÂZ, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. Thk. Abdulkadir es-Sahrâvî. 8 Cilt. Mağrib: Matbaatü'l-Fudâle/el-Muhammediyye, 1966-1970.
- KALLEK, Cengiz. "Ebû Ya'la el-Ferrâ". *DİA*. 10: 253-255. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____. "Esed b. Furat". *DİA*. 11: 366-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- KIRCA, Celal. "Mecdüddin İbn Teymiyye". *DİA*. 20: 390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- KOCA, Ferhat. *İslam hukuk tarihinde selefi söylem Hanbelî mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2002.
- _____. "Hanbelî Mezhebi". *DİA*. 15: 525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- MAKDÎSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991.
- Özel, Ahmet. "Serüci". *DİA*. 36: 572-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- ES-SAFEDÎ, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *A'yanü'l-asr ve a'yanü'n-nasr*. Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebû Amse, Muhammed Mev'ud. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1418/1988.
- ŞEŞEN, Ramazan. *Harran tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

- _____. "Harran". *DİA*. 16:237-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ET-TÜRKÎ, Abdullah Abdul Muhsin. *el-Mezhebü'l-Hanbelî fî târîhihi ve sumâtihi ve eşheri a'lâmihi ve Müellefâtîhi*. 2 Cilt. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2002.
- EL-UKAYLÎ, Ömer b. Ahmed b. Hibetullah Ebî Cerrâde Kemâluddîn İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. Thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikir, Ty.
- EL-ULEYMÎ, Mucîruddîn Ebî'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed. *el-Menhecü'l-Ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*. Thk. Mahmud el-Arnâvut. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1997.
- YAŞAROĞLU, M. Kâmil. "İbn Hamdân". *DİA*. 20:19-20. İstanbul: TDV Yayınları 1999.
- EZ-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Ebû Abdillâh b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. *el-İber fî haberi men gaber*. Thk. Ebû Hacir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 4. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Ty.
- _____. *Mîzânü'l-İ'tidâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- _____. *Mu'cemü'ş-şüüh*. Thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle. 2 Cilt, Taif: Mektebetu's-Sadîk, 1408/1988.
- _____. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- ZEHRÂNÎ, Ali b. Muhammed b. Saîd. *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Sıkkıyeti'l-İslâmiyye (212-484 H/826-1091 M)*. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1996/1417.

